

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ
Є. ТРУБЕЦЬКОГО
(КОРОТКІ РОЗДУМИ
З НАГОДИ 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ВИДАТНОГО МИСЛИТЕЛЯ)¹**

Н. ОВЧИННИКОВА
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
теорії та історії держави і права
(Самарський юридичний інститут
Федеральної служби виконання покарань Росії)*

Князь Євген Миколайович Трубецької народився 23 вересня (5 жовтня) 1863 р. у Москві. На формування внутрішнього духовного світу філософа і вибір ціннісних пріоритетів виключний вплив мала духовна атмосфера сім'ї Трубецьких, де переважне значення в її створенні належало його матері — С. Трубецької, у дівочості — С. Лопухіної: «то була людина нової епохи, яка прагнула у вихованні дітей подолати небезпечні атавізми, успадковані від епохи кріпацтва, яка розвивала в дітях розуміння рівності всіх людей перед Богом і почуття поваги до особистої гідності кожної людини, що виражало не “холодний розсудливий лібералізм”, а душевний настрій та багатство її природи» [1, с. 22]. Душевний настрій як особливість ставлення до своєї справи вона виховала і в своїх дітях. Син князя С. Трубецької згадував, що коли батько йшов займатися своїми дослідженнями, він мов би покидав землю і злітав до якогось таємничого невідомого світу, який був загадково містичним: «Цей інтелектуальний і духовний політ був безмежно цінним і Бог дарував йому для цього могутні крила» [1, с. 130]. Невтомний філософський пошук і прагнення істини відбилися й у здатності подолання нігілізму, вплив якого Є. Трубецької разом із братом відчув ще в гімнастичний період, але, як він згадував, «приймавши віру,

¹ Переклад з російської мови та наукове редагування О. Литвинова.

я не тільки відкинув філософію; навпаки, я став вірити в неї так, як раніше ніколи не вірив, тому, що відчув її призначення — бути знаряддям Богопізнання» [2, с. 68].

З 1881 р. Є. Трубецької вчиться на юридичному факультеті Московського університету. Закінчивши курс навчання в 1885 р., він як вільнонайманий вступає до Київського гренадерського полку, який розміщувався в м. Калуга, де після складання офіцерських іспитів звільняється в запас у військовому званні підпоручика цього полку. Відразу ж отримавши місце приват-доцента в Демидівському юридичному ліцеї м. Ярославля, основну увагу приділяє заняттям з правознавства і філософії права. У 1892 р. після захисту магістерської дисертації «Релігійно-суспільний ідеал західного християнства у V ст. Світогляд Блаженного Августина» Є. Трубецької отримує місце приват-доцента, а після захисту праці «Релігійно-суспільний ідеал західного християнства в XI ст. Ідея Божого царства у Григорія VII і публіцистів — його сучасників» — професора в Київському університеті Св. Володимира.

29 грудня 1901 р. набули чинності «Тимчасові правила» організації студентських закладів, згідно з якими встановлювалися постійний контроль і нагляд університетських інспекторів за студентами, а також тотальна регламентація їхнього життя, що ігнорувало права існуючих курсових та університетських студентських організацій та покладало функції поліцейського характеру на самих студентів і навіть на професорів. Ці «Тимчасові правила» викликали в Київському університеті неабиякий безлад, що змусило Є. Трубецького замислитися про звільнення з університету, про що він повідомив свого брата Сергія. Той у листі в березні 1902 р. відповів: «Одне могу сказати — буде дуже жаль, якщо підеш! Жаль для університету взагалі, не для Київського, а для російської університетської справи. Це для неї смертний вирок. Якщо ти підеш з болем у серці, без роздратування, без усякої надії, навіть без протесту, це буде визнанням, що університет є абсолютно неможливим, за будь-яких умов... навряд чи може бути велика різниця між Москвою і Києвом, хоча обструкції у нас поки що не було. Тут потрібен кантівський категоричний імператив: *«handle so, dass die Maxima deiner Handlung als Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten koenne»*. Але тоді ти маєш сказати: «усі порядні професори повинні піти». Ми є близькими, дуже близькими до цього: можливо, час уже настав...» [3, с. 211–213].

Після смерті брата — С. Трубецького, який був ректором Московського університету, Є. Трубецької вирішує залишити Київський університет. У 1906 р. він стає професором Московського університету, де відразу ж здобуває неабиякий авторитет і популярність, про що свідчить, наприклад, те, що студенти з власної ініціативи і своїм коштом видають лекції Є. Трубецького. Цей факт, безумовно, свідчить не тільки про педагогічний талант, а й про високий ступінь наукового визнання нового московського професора. Разом із викладацькою діяльністю Є. Трубецької бере активну участь у суспільному та культурному житті Росії, сприяє відродженню його релігійно-моральних засад. Наприкінці 1905 р., після появи Маніфесту 17 жовтня, прем'єр-міністр С. Вітте навіть про-

понує йому посаду міністра народної освіти в своєму кабінеті, що він його формував, а про зустріч із Є. Трубецьким граф потім згадував так: «коли я вперше побачив і познайомився з князем Трубецьким... то відразу збагнув, що то за натура. Вона така відкрита, така наївна і разом з тим кафедро-теоретична, що її неважко відразу розпізнати з голови до ніг. Це чиста людина, яка сповнена філософських переконань, із величезними знаннями, як говорять, чудовий професор, справжня російська людина, у незіпсованому сенсі цього слова. Цілковитий Гамлет російської революції» [4, с. 70].

Разом із М. Бердяєвим, С. Булгаковим, В. Ерном та іншими видатними мислителями свого часу Є. Трубецької бере участь у створенні Релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова, а в 1910 р. стає засновником видавництва «Путь». Тут друкуються твори видатних російських релігійних філософів, і то була, як зазначав С. Булгаков, «єдина в Росії початку століття ділова ініціатива, де духовно свобода поєднувалася з високою культурою» [5, с. 129].

16 січня 1911 р. до університету було надіслано циркуляр, де урядом рекомендовано встановити нагляд за студентами. Керівництво закладу з причини відмови виконання цього циркуляру відправили у відставку. Тоді на знак протесту 3 лютого Є. Трубецької разом із професорами В. Вернадським, П. Новгородцевим, М. Умовим, В. Хвостовим, С. Чаплигінін та багатьма іншими також подали у відставку. Після цього Трубецької із родиною оселився у своєму калужькому маєтку Бегічево.

Є. Трубецької незмінно залишався відданим цінностям, що їх відстоював у своїй філософській системі, і після приходу до влади більшовиків брав дієву участь у роботі Всеросійського помісного церковного собору. Як його голова від мирян він ініціював відновлення патріаршества в Росії, активно сприяв інтронізації першого російського патріарха Тихона, який став символом духовного єднання та відродження країни. Син Трубецького Сергій згадував, як батькові часто доводилося під час збройного повстання під кулями йти на засідання церковного собору, за таких умов відбувалася й сама інтронізація в Успенському соборі [1, с. 251]. Очевидці тих подій згадували всенародну хресну ходу до сплюндрованих християнських святинь, у якій брали участь тисячі людей, які були готові до прийняття мук, і які спеціально тримали піст і причащалися як перед смертю. Є. Трубецької, який брав участь у цій акції разом зі своїми дітьми, взагалі не турбувався про свою безпеку, як і тисячі інших людей на Красній площі, мабуть він, подібно апостолу Хомі, відчував внутрішній духовний заклик: «Підемо і ми, помремо з Ним» (Іоанн. 11, 16). Потім мислитель аналізував масові народні виступи проти руйнування храмів і наруги над святинями, що часто супроводжувалося кулеметними чергами, утім не зупиняло нікого. Він доходить висновку про наявність у російського народу тієї невичерпної духовної енергії, яка рано чи пізно призведе до краху «звірячого царства» і буде сприяти духовному відродженню Росії. І ці його сподівання справдилися.

Князь Є. Трубецької не міг лишатися байдужим, коли гинула вітчизна, не міг спокійно споглядати на кровавий хаос, що охопив його країну. Свою громадянську позицію він продемонстрував, ставши до лав армії О. Денікіна: «Я ніколи політиком не був і не буду, як ніколи не був професійним військовим. Але як

існують часи, коли всіх, хто здатен носити зброю, забирають на війну, незважаючи на те, філософи вони чи ні, так існують і часи загальної політичної повинності. Зараз такий час» [6].

Є. Трубецької помер у 1920 р. від тифу в Новоросійську, що був оточений Червоною армією. Мабуть, це була єдиноможлива доля людини, яка не збиралася кидати свою країну, без котрої не уявляла свого життя, а водночас не могла зрадити своїм життєвим принципам і підкоритися режиму, що встановлював «рабство духу». Тим більше заслуговує на увагу філософсько-правова система людини, яка віддала життя за принципи і цінності, що їх сама стверджувала.

Значущість досліджень Є. Трубецького для сучасного теоретичного правознавства обумовлена наявністю в його концепції вагомий аргументації та ґрунтовної доказової бази, що підтверджує багатоаспектність буття права і дозволяє логічно несуперечливо довести необхідність його комплексного дослідження в різних вимірах — нормативному, соціологічному, психологічному, ціннісному, а це не втратило своєї актуальності й сьогодні.

Найбільш суттєвий вплив на формування правових поглядів Є. Трубецького мало вчення В. Соловйова, яке можна вважати однією з перших унікальних спроб побудови інтегральної теорії права. В. Соловйов здійснює аналіз правових явищ у загальному контексті ціннісного аспекту буття людини і намагається виявити їхні метаюридичні основи. Зasadничим принципом його філософії є концепція «цільного знання», що зорієнтована на здійснення «великого синтезу» всіх процесів і явищ оточуючого світу і на виявлення їхнього всезагального смислу. Є. Трубецької використовує і модернізує у власних теоретичних будовах розроблені В. Соловйовим принципи онтологічного та аксіологічного дослідження права, доповнюючи їх «раціоналістичними дослідженнями» Б. Чичеріна, а також розробленими цими двома видатними філософами права положеннями про право як про спосіб буття людини. Є. Трубецької синтезує «онтологію духу» В. Соловйова і «онтологію розуму» Б. Чичеріна та виявляє гносеологічну необхідність інтеграції нормативного, соціологічного, психологічного, ціннісного аспектів буття права, доходючи висновку, що його дослідження не може бути здійсненим на основі лише раціоналістичного принципу. Абсолютизація логічного, вважає Є. Трубецької, містить у собі «прихований догматизм», що підмінює гносеологію догматичною онтологією, «намагаючись вмістити весь світ, що сприймається почуттями, у прокрустово ложе поняття» [7, с. 199]. Розробляючи методологічні основи такого дослідження, Є. Трубецької на раціональному рівні пізнання права використовує основні принципи діалектики і формально-логічні методи, а на інтуїтивному рівні пізнання вчений розвиває феноменологічні принципи дослідження В. Соловйова, відзначаючи водночас і актуальність міждисциплінарного дослідження права [8, с. 160–162; 9, с. 250–286, 320–344, 483–501, 501–517, 517–533; 10, с. 48–71].

Є. Трубецької доходить вельми важливого висновку стосовно процесу правотворення: в його концепції право виникає там, де існує хоча б мінімальна організація суспільних відносин через нормативні механізми прав і обов'язків, обміну й розподілу, заохочення й покарання, стимулів і заборон. «Будь-яке людське господарство є обумовленим правом, — зазначає видатний мислитель в одній зі своїх найвідоміших праць. — Воно передбачає, по-перше, свідому мету

виробництва, що її людина здійснює в зовнішньому світі, а по-друге — кооперацію, співробітництво багатьох людей для здійснення цієї мети» [10, с. 67]. Свідоме співробітництво об'єктивно має потребу в розмежуванні сфер свободи й діяльності кожного учасника виробництва, тобто має в своєму фундаменті фактичне правовідношення, а на основі цього положення вчений доходить висновку про те, що право є архетипом людської поведінки та необхідною умовою соціальної взаємодії.

У дослідженні основних чинників правового генезису Є. Трубецької особливо підкреслює необхідність узгодження висновків теорії права з численними даними істориків, етнографів, антропологів про правові звичаї неписьменних культур і правового життя додержавних суспільств [9, с. 320–344]. Проаналізувавши велику кількість їхніх праць, учений робить висновок про те, що право з найдавніших часів формується як універсальна форма соціальної взаємодії. Тому створення й розвиток права не може залежати від наявності зовнішнього примусового авторитету в особі держави. Таким чином, у вченні Є. Трубецького смисловим центром і ядром правового спілкування є не владно-наказове волевиявлення з боку держави, а добровільне взаємне визнання суб'єктами соціальної взаємодії міри можливого і міри належної поведінки (суб'єктивних прав і обов'язків), що засноване на розумінні необхідності підтримки та відтворення соціальних зв'язків. Учений гранично ясно демонструє автономні додержавні джерела походження права, що являє собою атрибут соціальної взаємодії, обумовлений нормативною структурою й комунікативною спрямованістю свідомості людей. Основоположним началом будь-якої правової системи Є. Трубецької вважає не державний примус (він його тлумачить як похідну ознаку), а «суспільний авторитет», від імені якого мають повноваження діяти представники державної влади: «Якщо ми повинні підкорятися, то тільки тому і лише тому, що вона втілює в собі авторитет того чи іншого суспільного середовища, що нас оточує» [9, с. 320].

Мабуть, найбільш значущим теоретично висновком Є. Трубецького слід визнати переконливе обґрунтування положення про те, що держава не в змозі існувати без права. Навіть більше. Своїм виникненням як постійне політичне утворення вона є зобов'язаною правовому звичаю, а право державної влади панувати й наказувати підданим утримується авторитетом того суспільства, від імені якого вона виступає. Учений фактично формулює проблему легітимності влади: «Влада має незаперечне право панувати лише остільки, оскільки вона дійсно являє собою те суспільство, над яким вона панує, тобто оскільки вона служить його благу, виражає його волю» [9, с. 320].

Важливим теоретичним висновком Є. Трубецького є обґрунтування відносної цінності зовнішньої правової свободи. У його концепції загальна значущість правової свободи є обумовленою абсолютною цінністю внутрішньої сфери свободи особистості та необхідністю надання можливостей духовному началу безперешкодного розвитку, що з цього випливає. Він наполягав на тому, що «людська особистість і є тією безумовною цінністю, котра надає безумовне значення і силу всім внутрішнім правовим впливам нашої свідомості. Усі ті права, що ми їх визнаємо, кінець-кінцем, спираються на першопочатковому, безумовному праві людської особистості, котре для нас само по собі є цінним, само по собі є

обов'язковим. Як тільки ми відкидаємо це право, як тільки особистість перестає бути для нас цінністю, увесь правовий порядок перетворюється на прах» [9, с. 59]. Саме з метою всебічного й повного задоволення особистістю своїх духовних потреб право встановлює зовнішні межі суб'єктивної свободи, визначаючи міру можливої й належної поведінки, яка може бути сумісною з благом суспільства як цілого. У процесі суспільного розвитку люди доходять розуміння того, що реалізація приватних інтересів не є можливою без їхнього узгодження, без встановлення балансу суб'єктивних цілей, наслідком чого стає формування певної загальної мети, що виражається в тому, що «окремій особі повинно бути надано максимум зовнішньої свободи, сумісної з благом суспільства як цілого» [9, с. 323].

Дослідження свободи як субстанціональної основи права виводить Є. Трубецького на новий рівень розгляду буття правового феномену, а саме: його взаємодії з моральним началом. Розмежування сфер суб'єктивної свободи у праві здійснюється на основі принципу справедливості, що виражається в соціально визнаних нормах обов'язкового. Останнє формується відповідно до фундаментальних соціокультурних цінностей, і тут право вступає у сферу перетину з базовою комунікативною основою суспільства – моральністю. Розкриваючи значення категорії «морально належне у праві», Є. Трубецької фактично розробляє механізм легітимації як необхідну умову дії права. В його концепції право не існує поза соціальною свідомістю суб'єктів, воно об'єктивується як частина суспільної свідомості, у межах якої здійснюється не тільки його осмислення, а й легітимація (виправдання) правових норм з точки зору базових культурних цінностей суспільства та сформованих уявлень про належне. Учений розглядає як суттєву властивість правосвідомості – формування ціннісної орієнтації, тобто стійкого (позитивного або негативного) відношення до чогось, оскільки, на його думку, «кожна людина в своїй свідомості має норму належного, котрою вона вимірює й оцінює все існуюче» [9, с. 322]. Відповідно, будь-яка владна настанова і правовий припис отримує, в остаточному підсумку, «санкцію розуму». Є. Трубецької вважає, що суспільство підкорюється законам і сприяє їхній реалізації тільки в такому випадку, якщо вони є підкореними авторитету «морально належного в праві», що виступає основою будь-якого правопорядку, гарантією його стабільності та ефективності [9, с. 321]. Головною формою об'єктивації «належного» є моральна свідомість, вона є ціннісною формою суспільної свідомості, що домінує, і водночас знаходиться в діалектичній взаємодії з правовою, політичною та іншими формами, значною мірою визначаючи процес формування їхніх ціннісних систем.

На сьогодні вчення Є. Трубецького залишається одним із найбільш масштабних системних досліджень сутності права, що суттєво розширює межі його раціонально-прагматичного осмислення до усвідомлення необхідності ціннісної легітимації. Видатний мислитель помістив у центр філософсько-правової проблематики взаємодію права і моральності, йому значною мірою вдалося просунути в розробці єдиних основ правового і морального начал на онтологічному рівні, показати глибину їхнього злиття як відбиття специфіки національного буття російського народу в контексті його духовного досвіду, релігійно-моральних традицій, особливостей національної самосвідомості. Він доводив вузькість,

одномірність, а значить і обмеженість різних підходів до праворозуміння, якщо визнавати винятковість окремо будь-якого з них. Іншими словами, у своєму дослідженні сутності права учений показав недопустимість зведення всієї різноманітності його буття лише до одного аспекту. Аналізуючи різні типи праворозуміння, Є. Трубецької встановлює, що кожному з них удалося виявити «зерно істини», разом із тим основним недоліком класичних типів праворозуміння є абсолютизація своїх висновків кожним із них.

У своєму дослідженні права Є. Трубецької прагне максимально запобігти однобічній його інтерпретації, у тлумаченні видатного вченого це є багатоаспектне явище, що має складну ієрархічну структуру, обумовлену різноманіттям соціокультурної реальності [9, с. 253]. У своїх працях Є. Трубецької докладно й аргументовано доводить, що будь-яка спроба монополізації юридичного знання з точки зору будь-якого підходу призводить до викривлення власної природи права і створює серйозні перешкоди у пізнанні його сутності. Для нас найважливішим у його спадщині, мабуть, є те, що цей непересічний мислитель і видатний учений обґрунтовує необхідність міждисциплінарного комплексного дослідження права в різних вимірах з метою встановлення його смислової єдності й пояснення численності проявів, що дозволяє розглядати його концепцію як унікальну спробу побудови інтегральної юриспруденції.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Россия воспрянет!*: [сб. воспоминаний князей Трубецких] / сост. А. В. Трубецкой. — М. : Воениздат, 1996. — 252 с.
2. *Трубецкой Е. Н.* Воспоминания / Е. Н. Трубецкой. — София : Рос.-Болг. книгоизд-во, 1921. — 195 с.
3. *Трубецкая О.* Князь С. Н. Трубецкой: Воспоминания сестры / О. Трубецкая. — Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1953. — 269 с.
4. *Витте С. Ю.* Воспоминания / С. Ю. Витте. — М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1960. — Т. 3. — 723 с.
5. *Булгаков С. Н.* Труды по социологии и теологии / С. Н. Булгаков. — М. : Наука, 1997. — Т. 2 : Статьи и работы разных лет. 1902–1942. — 826 с.
6. *Письмо* Е. Н. Трубецкого к М. К. Морозовой. 1915, август // ОР РГБ. Ф. 171. К. 8. Е.Х.З.Л. 49.
7. *Трубецкой Е. Н.* Мирозерцание В. С. Соловьева / Е. Н. Трубецкой. — М. : Моск. филос. фонд; «Медиум», 1995. — Т. 1. — 604 с.
8. *Трубецкой Е. Н.* Мирозерцание В. С. Соловьева / Е. Н. Трубецкой. — М. : Моск. филос. фонд; «Медиум», 1995. — Т. 2. — 622 с.
9. *Трубецкой Е. Н.* Труды по философии права / Е. Н. Трубецкой. — СПб. : Изд-во Рус. Христ. гум. ин-та, 2001. — 542 с.
10. *Трубецкой Е. Н.* К характеристике учения К. Маркса и Ф. Энгельса о значении идей в истории / Е. Н. Трубецкой // Проблемы идеализма : сб. статей / под ред. П. И. Новгородцева. — М., 1902. — С. 48–71.

Овчинникова Н. А. Філософсько-правові погляди Є. Трубецького (короткі роздуми з нагоди 150-річчя від дня народження видатного мислителя)

Анотація. У статті аналізуються ідейно-теоретичні джерела формування правових поглядів Є. Трубецького, загальні принципи його філософської системи. Особлива увага приділяється критичному аналізу Є. Трубецьким основних підходів до праворозуміння, дослідженню проблеми співвідношення права і свободи, права і моральності, де морально належне у праві тлумачиться як основа його легітимації.

Ключові слова: Є. Трубецькой, право і свобода, моральність і право, праворозуміння.

Овчинникова Н. А. Філософско-правовые взгляды Е. Трубецкого (короткие размышления по случаю 150-летия со дня рождения выдающегося мыслителя)

Аннотация. В статье анализируются идейно-теоретические источники формирования правовых взглядов Е. Трубецкого, общие принципы его философской системы. Особое внимание уделяется критическому анализу Е. Трубецким основных подходов к правопониманию, исследованию проблемы соотношения права и свободы, права и нравственности, где нравственно должное в праве интерпретируется как основа его легитимации.

Ключевые слова: Е. Трубецкой, право и свобода, нравственность и право, правопонимание.

Ovchinnikova N. Philosophical and Legal Views of E. Trubetskoy (Some Thoughts Devoted to the 150 Anniversary of the Famous Thinker)

Summary. The article analyzes the ideological and theoretical sources of the formation of the E. Trubetskoy's legal views, general principles of his philosophical system. Special attention is paid to critical analysis of E. Trubetskoy's main approaches to understanding of law, study of the problem of correlation between law and freedom, law and morality, where the moral principle as an obligatory one in the law is interpreted as a basis of its legitimation.

Key words: E. Trubetskoy, law and freedom, morality and law, understanding of law.